

תהודה

כתב עת למורשת יהודי תימן

גיליון 35

תשע"ט

עורך:

אדם בן־נון

הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תיעוד ומחקר
מייסודו של עובדיה בן־שלום

תוכן העניינים

5	דבר העורך
7	דבר יושב ראש האגודה
	גנזות
	הרב יוסף קורח ז"ל
9	'ומצדיקי הרבים ככוכבים' – הרב שלום קורח
	גולת תימן
	שלום בדיחי
19	החכם באשי הרב יוסף בדיחי
	אדם בַּנְנוֹן
47	מתימן לישראל – זיכרונות ילדות של המשורר יחיאל עדאקי
	אלעזר חבשוש
67	לדמות דיוקנו של שֶׁכַר כַּחִיל הראשון
	אריאל מלאכי
	לדרך צמיחתו של רב בתימן –
83	הרב סלימאן אברהם מלאחי (הרשב"א) ז"ל
	זהר עמר
101	ה'ורס' מצמחי הצביעה היחודיים של תימן
	יוסף עראקי הכהן
	כבוד חכמים ינחלו –
109	יחסי ההערכה והכבוד בין הרשב"א עראקי ובניו למהר"י צאלח

עולי תימן בארץ ישראל

- אהרן גימאני
135 העלאת עצמותיו של רבי שלום שבזי לקבורה בארץ ישראל
- יוסף יובל טובי
157 דיואן רבי שלום שבזי: מכתב יד למהדורה
- אבירן יצחק הלוי
179 כתבי שליחות לגולה עבור הקהילה התימנית בירושלים

שירה

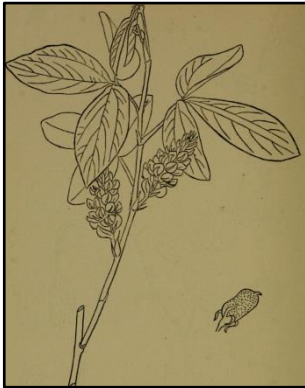
- עזרא בן יצהר
197 ישועה נסים
- אברהם צובירי
201 קריצת בוקר
- הרב שלום קורח ז"ל
206 ציון אשר אהבתיך
- מיכל ריבר
208 שיר הקיפוד
- רשימת הכותבים
211

זהר עמר

ה'ורס' מצמחי הצביעה היחודיים של תימן

ה'ורס'¹ *Flemingia grahamiana* (= *F. rhodcarpa*) נזכר רבות במקורות ימי הביניים ועד העת החדשה, כסממן צביעה ייחודי מתימן שנודע בכל העולם הערבי. במאמר זה נסקור את תיאורי הצמח במקורות הכתובים, שימושיו והמסחר בו. לבסוף, נציג כמה התייחסויות אליו ממקורות ישראל.

תיאור ה'ורס'

ה'ורס' הוא שיח זקוף בגובה כמטר, בעל גבעולים שעירים בצעירותם. כל עלה מורכב משלושה עלעלים אליפטיים, ונושא אשכול פרחים. גוון עלי הכותרת ירקקצהבהב או ורוד. פירותיו הם תרמילים בגודל של 6–12 מ"מ. בזמן בשלותם הם בגוון צהבהב, מכוסים בבלוטות כדוריות קטנות בגוון אדום עמוק, המפרישות צבע אדום-כתום והמכתימות את הנוגע בהם. אשכולות

ענף של צמח ה'ורס', נושא אשכול פרחים.
למטה מימין: הפרי שממנו מפיקים את סממן הצביעה

הפירות שבקצות הענפים נגזמים ומונחים לייבוש בשמש למשך כיומיים על יריעות נייר, על מנת לא לאבד מחומר הצביעה.

לאחר מכן, משפשפים ומועכים בידיים את התרמילים אלה באלה מעל נפה, להסרת חתיכות ענפים ואבנים. הצמח הוא בעל תפוצה טרופית הגדל

1 אחרים מזהים אותו עם *Memecylon tinctorum*.

במזרח אפריקה ובתימן.² הוא משמש כסממן צביעה בגוון צהוב כהה עד כתום לצביעת אריגי כותנה ומשי וגם כתכשיר קוסמטי.

תיאור שימושי ה'ורס' במקורות

צמח ה'ורס' אינו נזכר במקורות הרפואה היוונים: דיוסקורידס וגלינוס. הוא מופיע לראשונה במקורות הערבים³ כסממן צביעה צהוב, שממנו סוגים שונים המצויים בהודו, חבש ותימן, והם נבדלים אלו מאלו באיכותם.⁴ רוב המקורות, ובהם הרמב"ם,⁵ מציינים שהצמח הוא אנדמי לתימן.⁵ אדריסי⁶ מצייין שהצמח גדל בחוות חקלאיות מושקות בהר אלמדח'יר צפונית לצנעא. סממן הצביעה דומה לזעפראן (כרכום), וצובעים בו את הבגדים. בחיבור על החקלאות שכתב הסולטאן התימני אלמלכ אלאשרף עומר, בן המאה השלוש-עשרה, מופיע ה'ורס' עם צמחי צביעה נוספים: פואה וניל.⁷

אלאצמעני (740–828) מצוטט כמי שמתאר את תרמילי ה'ורס' הדומים לאלה של השומשום, ועם התייבשותם מנערים אותם ואוספים מהם חומר דמוי זעפראן כתוש.⁸ כאשר התרמילים עדיין מחוברים לצמח, צבע ה'ורס' הוא אדום, ועם כתישתו הוא נעשה צהוב.⁹ אלדינורי, בן המאה התשיעית, כתב

- 2 פלורה של אתיופיה, ג, עמ' 193–195; ווד, מדרוך, עמ' 162; חולאידי, פלורה, עמ' 110; סרי ועמר, גידולי תימן, עמ' 16.
- 3 עמר ולב, תרופות, עמ' 127–129.
- 4 אבן אלג'זאר, אלאעתמאד, עמ' 85; אבו אלח'יר, עמדת אלטביב, עמ' 619; נוירי, נהאית אלאדב, יא, עמ' 328. ע'אפקי, הגרסה המקוצרת, מס' 274, עמ' 569; אבן אלביטאר, אלג'אמע, ד, עמ' 191.
- 5 ג'אח'ט, כתאב אלתבצר, עמ' 27; לוי, אבן מאסויה, עמ' 406; אבן ח'רדאד'בה, כתאב אלמסאלכ, עמ' 104; ת'עאלבי, לטאאף, עמ' 166; אבן פקיה, כתאב אלבלדאן, עמ' 36; הרמב"ם, ביאור שמות, מס' 123.
- 6 אדריסי, נזהת, עמ' 53.
- 7 וריסקו, חקלאות, עמ' 157.
- 8 מובא אצל אבו אלח'יר, עמדת אלטביב, עמ' 619; אבן אלביטאר, אלג'אמע, ד, עמ' 191.
- 9 נוירי, נהאית אלאדב, יא, עמ' 328.

שסממן הצביעה המשובח מה'ורס' מופק מהצמח הצעיר, וצבעו צהוב נוטה לאדמדם. לעומת זאת סממן הצביעה הנמוך באיכותו נאסף מהצמח ה"זקן", וצבעו צהוב חזק. המין החבשי גונו צהוב חלש או שחרחר. יש גם זיוף של ה'ורס' הנעשה מעץ הערער.¹⁰ אבן פקיה מציין שאנשי תימן בורכו בתוצרת הבגדים הסעידיים והעדניים וב'ורס' שבארצם.¹¹ יש שהיו מוסיפים 'ורס' לתרכובות בושם שנקראו בשם זה, בשל הגוון האדום שהוענק להם.¹² ה'ורס' היה מיוצא במאה העשירית דרך נמלי עדן ועומאן.¹³ בחיבורו של אלאספהאני (897–967) מופיע מטבע הלשון "גמל עמאני", למי שפניו הצהיבו ממחלה, שכן גמלי עמאן שנשאו את ה'ורס' מתימן לעומאן נצבעו בצהוב מהמשא שעליהם.¹⁴ ספרות החדית המוסלמית מתייחסת להיתר לנשים לצבוע את שערותיהן בגווני הצהוב-כתום: ב'ורס', בחנא ובזעפראן (כרכום).¹⁵ עד היום הנשים במזרח תימן ובאזורים אחדים באפריקה משתמשות בו לצביעת גופן לנוי וכחומר רפואי נגד מחלות עור שונות ועוד.¹⁶ גם הנשים היהודיות השתמשו בו לצורכי נוי וקוסמטיקה. טקס האירוסין בתימן התחזקה כלל את משיחת גוף הנערה ופניה בשמן עם תערובות ריחניות וצבעוניות שנעשו מ'ורס', מכרכום ארוכה (*Curcuma long*) ומחלב, שהעניקו לו גוון צהוב.¹⁷ בביחאן שבדרום-מזרח תימן, עיטרו הנשים היהודיות את פניהן בפסים חומים של 'ורס'. משה שממנונית מזרעי כותנה ואבקת 'ורס' נמרחו על הלחיים להסתרת כתמי

10 מובא אצל אבו אלח'יר, עמדת אלטביב, עמ' 619; ע'אפקי, מס' 274, עמ' 568.

11 אבן פקיה, כתאב אלבלדאן, עמ' 252.

12 כנדי, כתאב כימיה, עמ' 14.

13 מקדסי, אחסן אלתקאסים, עמ' 93.

14 מתוך אצפהאני, כתאב אלאע'אני, עמ' 231. תודתי לד"ר ירון סרי על הפניה זו.

15 H.G. Juynboll, "Dyeing the Hair and Beard in Early Islam A Hadith-Analytical 41 Study," *Arabica* 33 (1986), p. 51.

16 אלמוסועה אלימניה, ב, עמ' 1006–1007; רודיונוב, חצ'רמות, עמ' 133, 138, 144; שוניג, ניחוחות וקטורת, עמ' 297.

17 אבדר, התפאר בהופעתך, עמ' 214, 228.

עור.¹⁸ במיוחד נפוץ השימוש הזה בקרב נערות בטיפול לפצעי בגרות. חלק משיטת הריפוי בו הייתה כמוגמר.¹⁹ מבחינה רפואית, הוגדר ה'ורס' ברפואה הגלנית-ערבית, כבעל טבע חם ויבש. הוא שימש באופן חיצוני במריחה במשחה כנגד אקזמות ומורסות שעל הגוף. ונאמר עליו שהמתעטף בבגד הצבוע ב'ורס' ומזיע בו, יוסיף לו לתאוות המשגל.²⁰

ה'ורס' בספרות היהודית

בספרות היהודית בימי הביניים זוהו מונחים שונים מהמקרא ומהמשנה עם ה'ורס'. בתרגום הערבי של רס"ג תורגם בשם זה ה"נרד".²¹ גם בפירוש מילים למשנה הקרוב לבית מדרשו של רס"ג מתורגמת המילה "צינית" (שבת ו, ו)

אבקת צמח ה'ורס' וצמר הצבוע ממנו (זהר עמר)

עם "אלורס".²² הרב יוסף קאפח בהערותיו לפירוש הרמב"ם למשנה סבר שהכרום – שאליו התכוון רבנו הוא ה'ורס'.²³ על המסחר בסממן זה, שבו נטלו חלק סוחרים יהודים, אנו לומדים ממכתב מהגניזה הקהירית מאמצע המאה האחת עשרה שבו מדווח על משלוח

של 'ורס' שהיה נתון בכיס קטן.²⁴ מסחר זה שהתנהל במצרים ובסיציליה מלמד על קשרי המסחר בין תימן למזרח הקרוב ולכל מרחב היס-תיכוני, ועל

18 דוד, גלי ל', עמ' 264–265.

19 צפר, ספר רפואות, ב, עמ' 267, 285.

20 דיטריך, אבן ג'לג'ל, עמ' 25; ע'אפקי, הגרסה המקוצרת, מס' 274, עמ' 568.

21 רס"ג, האגרון, עמ' 343–344; רס"ג לשיר השירים א, יב; ד, יד.

22 אלוני, פרקי רס"ג, עמ' 161.

23 פירוש המשנה להרמב"ם, ג, כריתות א, א, הערה 46, עמ' רכט.

24 גיל, במלכות ישמעאל, ג, תעודה מס' 399, עמ' 356; בן-ששון, סיציליה, עמ' 161, 623.

היכרותו של סממן ייחודי זה בעולם היהודי. נהגו לכתוב מהתמצית שלו קמיעים מיוחדים לרפואה.²⁵ כרבים מצמחי הבושם והתועלת של תימן, הוא נזכר בשירי יהודיה. כך למשל, מזכירו ר' יפת בן אברהם תעזי, מגדולי משוררי תימן בעת החדשה. הוא רומז בשירתו על שכחותו במסחר ויוקרתו, עד כי נשקל במאזניים עדינים (בדומה לכרכום): "אלורס יצל אחמאל, יוזן במיזאני" (=ה'ורס' בא במשאת, נשקל במאזנים).²⁶

ביבליוגרפיה

- אבדר, התפאר בהופעתך | כרמלה אבדר, "התפאר בהופעתך ולא בייחוסך": מנהגי הלבוש של היהודיות בתימן התחתונה", בתוך: כרמלה אבדר (עורכת), **מעשה רוקם: הלבוש והתכשיט במסורת יהודי תימן**, פתח תקווה תשס"ח, עמ' 209–249.
- אבו אלח'יר, עמדת אלטביב | אבו אלח'יר אלאשבילי, **עמדת אלטביב פי מערפת אלנבאת**, (מהדורת מ"ח אלח'טאבי), בירות 1995.
- אבן אלביטאר, אלג'אמע | אבן אלביטאר, **אלג'אמע למפרדאת אלאדויה ואלאע'דיה**, ד, קהיר 1874.
- אבן אלג'זאר, אלאעתמאד | אחמד אבן אברהים אבן אלג'זאר, **אלאעתמאד פי אלאדויה אלמפרדה – אלעלאג' באלאדויה אלערביה**, (מהדורת אדואר אלקש), בירות 1998.
- אבן ח'רדאד'בה, כתאב אלמסאלכ | אבן ח'רדאד'בה, **כתאב אלמסאלכ ואלממאלכ**, (מהדורת De Goeje), לידן 1889.
- אבן פקיה, כתאב אלבלדאן | אבן פקיה אלהמד'אני, **כתאב אלבלדאן**, לידן 1885.

25 צפר, ספר רפואות, ב, עמ' 267.

26 הלוי, שירת ישראל, עמ' 230. בטעות תורגם בשם כרכום. תודתי ליצחק נהארי על הפניה זו.

- אדריסי, נזהת אלמשתאק פי אח'תראק אלאאפאק,
(מהדורת E. Cerulli ואחרים), נאפולי-רומא 1974.
- אלוני, פרקי רס"ג נחמיה אלוני, **מחקרי לשון וספרות [א]: פרקי רב סעדיה גאון**, ירושלים תשמ"ו.
- אלמוסועה אלימניה אלמוסועה אלימניה, א-ב, בירות 1992.
- אצפהאני, כתאב אלאע'אני כתאב אלפרג' עלי בן אלחסין אלאצפהאני, **כתאב אלאע'אני**, יח, (מהדורת אחסאן עבאס), בירות 2008.
- בן-ששון, סיציליה בן-ששון, **יהודי סיציליה (825-1068)**, ירושלים תשנ"א.
- ג'אחט', כתאב אלתבצר ג'אחט', **כתאב אלתבצר באלתג'ארה**, קהיר 1935.
- גיל, במלכות ישמעאל גיל, **במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים**, א-ד, תל-אביב-ירושלים 1997.
- דוד, גלי לי משה דוד, "גלי לי את פניך": הלבוש, התכשיט וטיפוח הגוף של היהודיות מביחאן", בתוך: כרמלה אבדר (עורכת), **מעשה רוקם: הלבוש והתכשיט במסורת יהודי תימן**, פתח-תקווה תשס"ח, עמ' 247-269.
- דיטריך, אבן ג'לג'ל A. Dietrich, *Die Ergänzung Ibn Ġulġul's zur Materia medica des Dioskurides*, Göttingen 1993.
- הדברג, פלורה של אתיופיה I. Hedberg et al. (eds.), *Flora of Ethiopia and Eritrea*, Addis Ababa – Uppsala 1995.
- הלוי, שירת ישראל הלוי, **שירת ישראל בתימן**, א, קריית-אונו תשנ"ט.

- M. Meyerhof, Un glossaire de matière médicale arabe composé par Maïmonide, Bulletin de l'Institut d'Egypte 41, Cairo 1940. הרמב"ם, ביאור שמות
- הרב יוסף קאפח (מהדיר), **משנה עם פירוש הרמב"ם**, א-ג, ירושלים תשכ"ג. הרמב"ם, פירוש המשנה
- J.R.I. Wood, *A handbook of the Yemen Flora*, Kew 1997. ווד, מדריך
- D.M. Varisco, *Medieval Agriculture and Islamic Science: The Almanac of a Yemeni Sultan*, Seattle-London 1994. וריסקו, חקלאות
- A.W. Al-Khulaidi, *Flora of Yemen*, 2000 חולאידי, פלורה
- Al-Kindi, *Kitab Kimiya al-'Itr wat-Tas'idad* (K. Garbers ed.), Leipzig, 1948. כנדי, כתאב כמיה
- M. Levey, "Ibn Masawaih and his Treatise Simple Aromatic Substances: Studies in the History of Arabic Pharmacology", *Journal of the History of Medicine* 16 (1961), pp. 394-410. לוי, אבן מאסויה
- אלמקדסי, **אחסן אלתקאסים פי מערפת אלאקאלים** (מהדורת De Goeje), לייזן 1906. מקדסי, אחסן אלתקאסים
- אלנוירי, **נהאית אלארב פי פנון אלאדב**, א-לג, בירות 2004. נוירי, נהאית אלאדב
- ירון סרי וזהר עמר, "גידולי תימן על פי אלואסעי", **תהודה 33** (תשע"ח), עמ' 9-21. סרי ועמר, גידולי תימן

- M. Meyerhof & G. P. Sobhy, *The Abridged Version of "The Book of Simple Drugs" of Aḥmad Ibn Muḥammad Al-Ghāfiqī by Gregorius Abul-Faraḡ (Barhebraeus)*, I–IV, Cairo 1932–1940. ע'אפקי, הגרסה המקוצרת
- Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs in Early Medieval Mediterranean Medicine*, Edinburgh University Press, 2017. עמר ולב, תרופות
- שלמה צפר, *ספר רפואות תימן*, א–ב, ראשהעין תשנ"א. צפר, ספר רפואות
- M.A. Rodionov, *The Western Hadramawt: Ethnographic Field Research, 1983–91*, Halle-Wittenberg 2007. רודיונוב, חצ'רמות
- רב סעדיה גאון, *האגרון, כתאב אצול אלשער אל עבראני* (מהדורת נחמיה אלוני), ירושלים תשכ"ט. רס"ג, האגרון
- H. Schönig, Schminken, *Düfte und Räucherwerk der Jemenitinnen Lexikon der Substanzen, Utensilien und Techniken*, Beirut 2002. שוניג, ניחוחות וקטורת
- אלת'עאלבי, *לטאאף אלמעארף*, קהיר 1960. ת'עאלבי, לטאאף